

Ziya Gökalp ve Türkçülük¹

Türk toplumunu sosyolojiyle tanıştıran Ziya Gökalp, aynı zamanda II. Meşrutiyet ile birlikte Türkçülük akımını başlatmıştır. Bu sebeple kaleme aldığı yazılarında hem sosyolojinin hem de Türkçülük düşüncesinin esintileri mevcuttur. Türk fikir ve siyasal yaşamında; çokkültürlü Osmanlı Devletinden, ulus-devlet olan Türkiye’ye geçiş dönemine şahit olması fikirlerinin gelişimi üzerinde etkili olmuştur (Karakaş, 2008, 435). Gökalp’in etkileri sadece sosyoloji ve edebiyatla sınırlı kalmamış o aynı zamanda siyasette de Türk milletini etkilemiş hatta Atatürk onun için “Etimin ve kemiğimin babası Ali Rıza Efendi ise, fikrimin babası da Ziya Gökalp’tir.” demiştir (Oral, 2006, 21).

Türkiye’de sosyoloji ve din sosyolojisinin kurucusu olan Ziya Gökalp, bunlarla beraber ön planda etkilendiği Durkheim’ın sosyolojisini de Türkiye’ye getirmiştir (Çapcıoğlu, 2009, 223; Günay, 2006, 14). Bu sebeple Türkiye’de sosyoloji çalışmalarında Comte-Durkheim çizgisi net olarak görülmekte ve üniversiteler ve liselerde Durkheim ağırlıklı bir sosyoloji eğitimi verilmektedir (Aytaç, 2018, 86). Bunlara ek olarak Gökalp’ten önce din sosyolojisi konularında çeşitli makaleler² yazılmış olsa da asıl gelişme Gökalp sayesinde yaşanmıştır (Çapcıoğlu, 2009, 223).

1913 yılında İstanbul Dâr’ül-Fünûnu’nda İlm-i İctima Kürsüsünü kuran Gökalp, burada Durkheimci din algısıyla “Dinî İctimaiyat” adıyla din sosyolojisinin ilk derslerini vermiştir (Günay, 1992, 38). Türkiye’de din sosyolojisiyle ilgili ilk eseri yayınlayan Gökalp, kaleme aldığı bir makalede Protestanlığın İslam’dan esinlenerek ortaya çıktığını yazmış ve Weber’in Protestanlıkla ekonomik gelişmişlik ilişkisini kurduğu tezine bir anlamda düzenleme getirmiştir (Gökalp, 1917b). Gerek sosyoloji gerekse edebiyat alanındaki yetkinlikleri sayesinde fikirlerini kısa sürede büyük kitlelere aktarabilmiş böylece sosyolojinin bilim olarak var olmasını sağlamıştır. Türkçülük fikrinin de etkileriyle sosyoloji terminolojisini Türkçeleştirme çalışmalarını başlatmış, ortaya Türkçe kavram ve eserler koyulması için liderlik etmiştir (Okay, 2019, 122-123).

Türkiye’de büyük değişimlerin yaşandığı dönemde Gökalp’in fikirlerinde de değişimler meydana gelmiştir. Başlangıçta Osmanlılık fikri etkisinde olan

¹ Büşra Kara, AYBÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi | busrakara543@gmail.com | ORCID: 0000-0001-6172-2072

² Salahaddin Asım, “İctimaiyat ve Şeriat-ı İslamiyye”, Sırat-ı Müstakim, (1324/1908), 2 (28); “İlm-i İctima’a Nazaran İslamiyet”, Sırat-ı Müstakim (1325/1909), 2 (33).

Gökalp, zamanla ortaya koyduğu Türkçülük-Milliyetçilik çizgisine kaymıştır (Yıldırım, 2013, 1). Ona göre hars milli, medeniyet uluslararasıdır. Bu sebeple Türkler; ahlakta Türklüğe, medeniyette Avrupa'ya, dinde ise İslam'a yönelmelidir (Baltacıoğlu, 1964, 3). Türk kültürünün daha iyi anlaşılması için de Millî tarih detaylandırılarak incelenmelidir (Gökalp, 1976, 70).

Gökalp'in başlıca eserleri: İlm-i İçtima Dersleri; Kızıl Elma; Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak; Yeni Hayat; Altın Işık; Türkçülüğün Esasları; Türk Töresi; Doğru Yol; Türk Medeniyeti Tarihi'dir (Altın, 2010, 496). Bunlar arasında yer alan "Türkçülüğün Esasları" adlı eserinde Gökalp, Türk milletine bir yol haritası çizmekte ve dil, ahlak, sanat, siyaset ve benzeri konularda Türkçülük fikrinin nasıl uygulanacağını aktarmaktadır (Gül - Evcı, 2021, 87).

Ziya Gökalp, başta sosyoloji olmak üzere tarih, iktisat, felsefe, hukuk, edebiyat, din, folklor vb. birçok alanda makale yazmış mütefekkirlerimizdendir. Türk milliyetçisi yazarlara baktığımızda adını en çok duyduğumuz isimlerden olan Ziya Gökalp'in milliyetçilik algısı "Kültürel Türkçülük"tür (Güngör, 1981, 126, 1990, 14, 1995, 23). Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde ilk başta Gökalp'in hayatından ve eserlerinden bahsedilecek daha sonrasında din ve milliyetçilik anlayışını ifade eden Türkçülük kavramı "Türkçülüğün Esasları" adlı eseri üzerinden ele alınacaktır. Çalışmada Gökalp'in eserlerinden ve konuyla ilgili yapılan mevcut literatürden faydalanılmıştır.

Gökalp'in Sosyo-Biyografisi

Ziya Gökalp, 23 Mart 1876 tarihinde Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir. Babasının isteğiyle kendisine Mehmet Ziya adı koyulmuştur (Tanyu, 1981, 3). Anne tarafından Pirinççizadeler, baba tarafından ise Müftüzadeler diye tanınan Diyarbakır'ın önde gelen ailelerine mensuptur (Karakaş, 2008, 436). Büyük dedesi Hacı Hüseyin Sabir, II. Mahmut zamanında müftülük yaptığı için Müftüzadeler olarak anılmıştır (Sağlam, 2008, 161). Babası Mehmet Tevfik Efendi, annesi ise Zeliha Hanım'dır. Babası Tevfik Efendi, Diyarbakır Evrak Müdürlüğü, Nüfus Müdürlüğü, Vilayet İdare Meclisi Azalığı gibi çeşitli memuriyetlerde bulunmakla beraber Diyarbakır gazetesinin başyazarlığını da yapmıştır (Göksel, 1931, 11-12).

1883 yılında Mercimekörtmesi Mahalle Mektebi'nde ilköğrenimine başlayan Gökalp, 1886 yılında hocası Kolağası İsmail Hakkı Bey'den hürriyetle ilgili fikirlerinin tohumlandığı Diyarbakır Mektebi Rüştîye-i Askeriyye'de eğitimine devam etmiştir (Ergün, 1996, 192; Tanyu, 1981, 3-8). 1890 yılında amcası Müderris Hacı Hasip Bey'den dersler almış ve 1891 yılında İdadi-i Mülkiye'ye ikinci sınıf olarak başlamıştır. 1893 yılında Doktor Yorgi'den felsefe,

Mehmet Ali Ayni'den tarih dersleri almıştır. Ayni'den aldığı dersler sayesinde tarih hakkında akıl yürütmeyi öğrenmiştir (Tütengil, 1964, 6). 1894 yılında Mülkiye'nin süresi uzatıldığı için okuldan ayrılmıştır. Gökalp, bu sırada amcası Hasip Bey'den Arapça, Farsça ve İslam felsefesi dersleri alarak ünlü İslam filozoflarını okumaya başlamış, aynı zamanda da Doktor Yorgi'den fen bilimlerine dair dersler almaya devam etmiştir (Göksel, 1968, 4).

Gökalp aynı yıllarda fikir hayatı üzerinde etkisi olan Doktor Abdullah Cevdet ile tanışmıştır. Abdullah Cevdet, gençleri İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında bilgilendirerek onları cemiyete davet etmektedir (Korlaelçi, 2014, 252). Gökalp, Cevdet sayesinde hem İttihat ve Terakki ile hem de Avrupa sosyolojisi ve felsefesi ile tanışmıştır (Parla, 2009, 39).

Toplumdaki problemler, maddi imkânsızlıklar, ailesinin baskıları, amcası ve Doktor Yorgi'den aldığı derslerin fikri dünyasında oluşturduğu karışıklıklar gibi çeşitli nedenlerden dolayı 1894 yılında intihar girişiminde bulunmuştur (Göksel, 1931, 21; Tütengil, 1964, 6; Ülken, 1992, 304). Gökalp'in ameliyatını, Abdullah Cevdet gerçekleştirmiş ve Gökalp kurtarılmıştır (Şapolyo, 1943, 30). Gökalp, daha sonra yaşadığı buhranı şu şekilde aktarmıştır, “Zaman geçtikçe ümitlerim sönüyor, hayatın manevi kıymeti nazarımda düşüyordu. Bu durum öyle bir şekil aldı ki artık bir hayvan gibi yalnız yemek, içmek için yaşamaktansa ölümü tercih etmek fikrini kabulde muhtar kaldım. Bu sebeple intihar ettim. Fakat vakayı zararsızca atlattıktan sonra, epeyce düşündüm ve nihayet (mefkure) mi buldum!” (Şapolyo, 1943, 30-31).

Gökalp, intihar girişiminden sonra eğitim ve okumalarına devam etmek için 1895 yılında kardeşiyle beraber İstanbul'a gelerek her ne kadar istemese de ücretsiz olan Baytar Mektebi'ne kaydolmuştur. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile irtibata geçerek Batı'yı daha yakından tanımaya çalışmıştır. 1899 yılında “yasaklı kitapları okuma ve zararlı derneklere üye olma” iddiasıyla soruşturularak on ay Taşkışla, iki ay da Mehterhane ve Zaptiye hapisaneleri olmak üzere 12 ay boyunca cezaevine gönderilmiştir (Tuncay, 1978, 34-36). Eğitimini tamamlayamayarak Diyarbakır'a geri dönen Gökalp, 1900 yılında Hasip Bey'in kızı Vecihe Hanım ile evlenerek buraya yerleşmiştir. Diyarbakır'da kaldığı bu dönemde eşinin mal varlığı ile geçindiği için küçük memuriyetlerde çalışarak gizlice siyasi faaliyetlerine devam etmiştir. 1905 yılında Vilayet Gazetesi Başyazarlığı yaptığı dönemde Şaki İbrahim aşiretinin yaptığı baskıları durdurmak için Şaki İbrahim Destanı'nı yazarak halkı, aşiret reisi İbrahim Paşa'ya karşı örgütlemiş ve Şaki İbrahim'in ceza almasını sağlamıştır (Tuncay, 1978, 45).

1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesini kuran Gökalp, cemiyetin Diyarbakır, Bitlis ve Van müfettişliklerine atanmıştır (Binbaşıoğlu, 1995, 121). Buralarda gençlere adalet, hürriyet gibi çeşitli konularda konferanslar vermiştir. 1909 yılında hocalık yapmak için İstanbul Darülfünun'una gelmiş fakat az bir ücret aldığı için burada çok kalamamış ve yeniden Diyarbakır'a dönerek "Peyman" gazetesini çıkarmaya başlamıştır. 1909 yılının sonlarında İttihat ve Terakki tarafından Cemiyet'in Selanik Kongresine Diyarbakır delegesi olarak gitmiş ve bir süre orada kalmıştır. Selanik'te kaldığı süreçte siyasi ve ilmi hayatı oluşmaya başlayan Gökalp, fikri dünyasında da kırılmaları yine burada yaşamıştır (Şapolyo, 1943, 70-71). Burada kaldığı dönemde Durkheim'ın eserlerini okumuştur. Ömer Seyfettin ve Ali Canip gibi fikir insanlarıyla tanışarak Genç Kalemler dergisinde fikirlerini aktarma imkânı bulmuştur (Gökalp, 2019, 10-11).

1910 yılında "İctimaiyatçılara malik olmayan bir kavim yürüyeceği yolu doğru tayin edemez (Gökalp, 1917a, 59)." anlayışından hareketle Selanik'te Sosyoloji Kürsüsü kurup dersler vermeye başlamıştır (Kara, 2018, 258). Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinin kapanmasından kaynaklı ailesiyle beraber İstanbul'a dönmüş ve hemen "Türk Ocağı"na girip "Türk Yurdu" dergisinde yazılar yazarak "Türkçülük cereyanını" güçlendirmeye çalışmıştır (Şapolyo, 1933, 96-98; Tanyu, 1981, 75). Darülfünun müdürlüğüne atanan Gökalp, burada Durkheim'dan etkilenecek sosyoloji kürsüsünü kurmuş ve sosyoloji dersleri vermeye başlamıştır. Bu dönemde Gökalp'in eğitime dair görüşleri Darülfünun ve Eğitim Fakültesi tarafından çok önemsenmiş ve derslerle içerikleri onun tarafından belirlenmiştir (Binbaşıoğlu, 1995, 121).

Hayatının en verimli dönemlerini yaşamaya başlayan Gökalp, çalışmalarında da Türkçülük fikrine yönelmiştir. Maarif Nazırlığı görevini kabul etmeyerek 1913 ve 1914 yıllarında İctimaiyyat Müderrisliğine devam etmiştir. 1913 yılında İstanbul Üniversitesi'nde ilk sosyoloji profesörü olmuştur (Gürsoy - Çapcıoğlu, 2006, 91). İktisat profesörü Yusuf Kemal Beyle İktisat Derneği kurarak burada konferanslar vermiştir (Sarıbay, 1976, 97). 1918 yılında milletvekili adayı olmuştur. 1919 yılında "asayiş bozma ve Ermenilere zor kullanma" gerekçesiyle Divan-ı Harp'te idam cezasıyla yargılanana kadar Darülfünun'da sosyoloji derslerine devam etmiştir. İdam cezası almamış ancak diğer İttihatçılarla beraber Malta'ya sürgün edilmiştir. Malta'da olduğu süre zarfında maddi olarak çok zorlanmış, aile yadigârı eşyalarını satarak hayatını devam ettirmiştir (Göksel, 1968, 7). Bu dönemde mecliste görüşülerek ailesine yardım edilmiştir (Arslan Bilgin, 2020, 102). Sürgün hayatı 1921'de alınan kararla sona ermiş ve geri dönerek Diyarbakır'a yerleşmiştir. 1922 yılında

Muallim Mektebi'nde felsefe dersleri vermeye başlamış ve Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Encümeni Reisliği'ne atanmıştır. Buradaki görevi süresince Batı klasiklerini Türkçe'ye çevirme faaliyetlerinde bulunmuştur. 1923 yılında Diyarbakır milletvekili olan Gökalp, Eğitim Kuruluna üye seçilmiştir (Korlaelçi, 2014, 253). Bu dönemde de bilimsel ve kültürel çalışmalarına devam ederek “Türkçülüğün Esasları”nı yazmış, “Yeni Türkiye” dergisini çıkarmış ve anayasanın hazırlanmasına yardım etmiştir (Tuncay, 1978, 61).

1924 yılında hastalandığı dönemde de çalışmalarını sürdürmüş hatta çalışmalarının birinden aldığı avans sayesinde İstanbul'a tedavi olmaya gelebilmiştir (Tanyu, 1981, 156-160). Şubat ayında başlayan şikâyetleri Eylül ayına kadar devam etmiş ama bir türlü teşhis konulamamıştır. Eylül ayında Doktor Akil Muhtar tarafından yapılan tedavi sonrasında Avrupa'ya gitmesi önerilmiş ancak maddi imkânsızlıklardan dolayı gidememiştir. Atatürk, Avrupa'ya gönderilmesi için talimat vermiş ama Gökalp kabul etmemiştir (Sağlam, 2008, 162). Masraflar için harcanacak bu paranın vefatı sonrasında ailesine verilmesini istemiştir (Gürsoy - Çapcıoğlu, 2006, 93). 14 Ekim 1924'te durumunun ağırlaşması üzerine Beyoğlu Fransız Hastanesi'ne yatırılmış ve 25 Ekim 1924'te 48 yaşında vefat etmiştir. 26 Ekim'de II. Sultan Mahmut Türbesi'nin yanına nadir görülen bir törenle defnedilmiştir (Tütengil, 1955, 105).

Ziya Gökalp, gündelik yaşamında kendi halinde, sakin bir karaktere sahip olmasının yanında mücadeleci ve idealist bir yapıya sahiptir. Hayatı boyunca düşünceleri için mücadele vermiş ve bu uğurda hapis-sürgün gibi bedeller ödemiştir. Yaşadığı bunalım dönemi dışında her zaman sosyal ve siyasal mücadelelerde bulunmuş, yaşadığı en zor dönemlerde bile ülkesinin kurtulacağı fikrinden asla vazgeçmemiştir (Göksel, 1931, 94-96).

Eserleri³

Gökalp, Genç Kalemler dergisindeki yazılarına kadar kaleme aldığı eserlerinde çeşitli lakaplar ve takma adlar kullanmıştır. Diyarbakır Gazetesi'ndeki bazı yazılarında isim zikretmemiş yazıların içeriğine göre onun olduğu anlaşılmıştır. Yazılarında kullandığı imzaların bazıları şunlardır, “Meclis-i İdare-i Vilayet Kâtibesinden Ziya”, “Meclis-i İdare-i Vilayet Zabıt Katibi Ziyaettin”, “Mehmed Ziya”, “Hüseyin Vedat”, “Mehmed Mehdi”, “Tevfik Sedat” ve “Mehmed Nail”dir. Bunlardan Hüseyin Vedat ve Tevfik Sedat ölen oğullarının; Mehmed Mehdi ölen yeğeninin; Mehmed Nail ise kardeşinin adıdır (Karakaş, 2008, 471-472; Kocaman, 2004, 7).

³ Konunun bütünlüğünü zedelememesi adına eserlerinin adları bölüm sonunda verilmiştir.

Selanik, Gökalp'in yazı hayatında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Burada Ömer Seyfettin ve Ali Canip ile tanışmasının ardından Genç Kalemler'deki yazılarında başlarda “Demirtaş”, “Celal Sakıb” imzalarını kullanmıştır. İlk kez “Altın Destan” şiirinde kullandığı Gökalp imzası Ziya'nın soyadı olmuş ve bundan sonraki tüm yazılarında “Ziya Gökalp” imzasını kullanmaya başlamıştır (Tütengil, 1964, 17-18).

Ziya Gökalp pek çok dergide yazılar yazmıştır ve eserlerinin çoğunu bu dergilerde yayınlanan makaleler oluşturmaktadır. Sosyoloji, tarih, edebiyat, siyaset ve iktisat gibi çeşitli konularda çalışmaları bulunmaktadır (Güngör-Şahin, 2022). Eserlerinin büyük çoğunluğu vefatının ardından kitap haline getirilmiştir.

Gökalp'e Dair Literatür

Gökalp hem Türkiye'de sosyoloji kürsüsünü ve din sosyolojisini kurması hem de sosyoloji derslerini liseye sokması açısından sosyoloji konusunda Türkiye'deki kurucu isimdir. Bu sebeple Gökalp'in gerek hayatına gerekse kavram ve fikirlerine dair kendi döneminden günümüze kadar pek çok bilimsel çalışma kaleme alınmıştır. Gökalp ile ilgili olarak erişim sağlanabilen 86 adet yüksek lisans ve doktora tezi mevcuttur. Tezler sosyoloji, felsefe, edebiyat, siyaset, hukuk ve eğitim gibi pek çok alan uzmanı tarafından kaleme alınmıştır. Literatürdeki tezler arasında adında doğrudan Türkçülük kavramı geçenler ise şunlardır; Deveci (2021) tarafından kaleme alınan “Meşrutiyet Döneminde Üç Düşünürümüz (Baha Tevfik, Ziya Gökalp ve Filibeli Ahmet Hilmi)'ün Görüşleri Bağlamında Batıcılık, Türkçülük ve İslâmcılık”; Dalgıç (2018) tarafından kaleme alınan “Ziya Gökalp'in Türk Millî Kimliği Algısı ve Türkçülük Anlayışı”; Zorlu (2018) tarafından kaleme alınan “Türkçülük Temelinde Türkiye Cumhuriyeti'nin İdeoloğu Ziya Gökalp”; Yüner (2009) tarafından kaleme alınan “A Comparision of the ideas of Ziya Gökalp and Yusuf Akçura on Turkism / Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın Türkçülük Düşüncelerinin Karşılaştırılması”; Osmanağaoğlu (1995) tarafından kaleme alınan “Ziya Gökalp'te Türkçülük Akımı”; Kara (1987) tarafından kaleme alınan “Hüseyin Kazım Kadri, Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları”; Çalık (1985) tarafından kaleme alınan “Ziya Gökalp'te 'Türkçülük İslamcılık ve Medeniyetçilik' Anlayışı”. Tezlerin kaleme alınma tarihlerine bakıldığı zaman Gökalp'in ve fikirlerin her dönemde popülerliğini koruduğu ve pek çok çalışmaya kaynak olduğu görülmektedir.

Fikir Hayatı

Türkçülük

Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde yaşanan dinsel, ekonomik, siyasal nedenler pek çok aydın gibi Gökalp'in fikirlerinde de etkili olmuş ve milliyetçiliği⁴ düşüncelerinin merkezine koymasına yol açmıştır. Ona göre Osmanlı Devleti yaşadığı bu zorlu durumdan ancak Türk milliyetçiliği yani Türkçülük sayesinde kurtulabilecektir. Düşünce dünyasının şekillenmesinde yaşanan çalkantıların yanında aile çevresi, eğitim aldığı kişiler, toplumda var olan gruplar ve Durkheim'ın sosyolojisi de etkili olmuştur (Gürsoy - Çapcıoğlu, 2006, 93; Heyd, 1979, 41; Güngör-Şahin, 2022). Gökalp, kaleme aldığı eserlerinde millet kavramına çok önem vermekle beraber milliyet veya Türk milliyetçiliği kavramlarını kullanmamış bunlar yerine Türkçülük kavramını kullanmıştır (Kara, 2018, 260). Türkçülüğün kurucusu olan Gökalp, Türkçülük fikrinin temellerini “Türk Yurdu”nda yayımlanan “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak” yazısında atmış, “Yeni Mecmua”daki yazılarıyla konuyu genişletmiş ve “Türkçülüğün Esasları”nda son şeklini vererek programını oluşturmuştur (Gökalp, 2019, 175-180). Osmanlı Devleti'nde Türkçülük fikrinin ortaya çıkışına çizdiği yol haritası da onun modernleşme için Türkçülük düşüncesini temel kabul ettiğini göstermektedir (Çalen, 2019, 5-6). Ona göre kurtuluş eski Türk devletlerine dönmekle sağlanacaktır.

İlk dönemlerde Osmanlıcılık ve İslamcılık çizgisinde görüşlere sahip olan Gökalp, dönemin siyasal yaşantısıyla birlikte fikirlerinde değişim yaşayarak milliyetçilik çizgisine geçmiştir. Türkçülük fikrini ortaya atmasındaki temel neden Osmanlı Devleti'nin izlenimini korumak, Anadolu'da kenetlenmeyi sağlayarak kurtuluşu sağlamaktır. Ona göre bu kenetlenme etnik kökenlerle değil dinde, dilde ve değerlerde ortaklık ile mümkündür (Oyman, 2020, 202). Çünkü ona göre millet; ırkla, coğrafyayla, soyla değil dilde, ahlakta, idealde ve dinde ortaklıkla meydana gelmektedir. İrk, hayvanlarda aranması gereken bir özelliktir ve insanlarda aranması söz konusu değildir. Önemli olan kişinin mensup olduğu ırk değil sahip olduğu terbiye, aldığı eğitim, taşıdığı ülkü ve kendini nereye ait hissettiğidir (Gökalp, 2019, 19).

Milletle ilgili çeşitli gruplar tarafından çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Milleti; İrkî Türkçüler, ırk; Kavmî Türkçüler, kavim; Coğrafi Türkçüler, aynı ülkede yaşayanlar; Osmanlılar, Osmanlı Devletindeki herkes; İslam

⁴ Gökalp'in sahip olduğu milliyetçilik düşüncesi etnik değil Türkiye milliyetçiliği gibi kültürel temelli bir milliyetçiliktir. Batı'dan farklı olarak Türkiye'de milliyetçiliğin asıl amacı Millî kültür ve kimlik oluşturmaktır. Kültürel milliyetçiliğin ana kaynağı kültürel mirastır. Bundan dolayı ilk hedef kültürel birlik oluşturmaktır (Güngör, 1981, 126, 1990, 14, 1995, 23).

İttihadçıları, bütün Müslümanlar; fertçiler ise bireyin kendini addettiği toplum şeklinde tanımlamaktadır. Gökalp ise milleti, “lisanca, dince, ahlâkça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir. Şu hâlde Türk’üm diyen her ferdi Türk tanımaktan başka çare yoktur.” şeklinde tanımlamıştır (Gökalp, 2019, 13-18). Gökalp’e göre bir topluluğun millet olabilmesi için içerisinde barındırması gereken bazı özellikler bulunmalıdır. Bunlar; birbirine duygularla bağlı bireyler, iş bölümü içerisinde bir toplum ve kendisine ait sınırlarıyla hukuku olan bir devlettir. Bu üç unsur bir arada bulunduğu vakit orada bir milletin varlığından söz edilebilmektedir (Gökalp, 1981, 76).

Onun hedeflediği Türk toplumu da kendini Türk milletinden hisseden, bilim ve teknolojiye Avrupa düzeyine çıkan, inançlarında ise İslamiyet’i benimseyen insanlardan oluşmaktadır (Güngör Ergen, 1989, 46). Gökalp, eğer bunun aksine ırka önem vererek bir ayrım yapılırsa ülkedeki pek çok fikir insanının bu millet sınıflandırmasının dışında kalacağını o yüzden kendini Türk olarak tanımlayan herkesin öyle kabul edilmesini sadece Türklüğe ihanet edenlerin cezalandırılması gerektiğini savunmaktadır (Gökalp, 2019, 20-21). Yani önemli olan ırk veya kan birliği değil kültür birliğidir. Bundan dolayı vatani meydana getiren şey üzerinde yaşanan toprak parçası değil Millî kültürdür. Millî düşünceler ve Millî kültürün birleşmesinden dolayı vatan anlam kazanmaktadır (Gökalp, 2019, 86).

Gökalp, din, dil ve tarihin bir topluluğun kültürünü oluşturan temeller olduğunu söylemiştir. Bunun için insanlar farklı kavimlerden de olsalar ortak kültürle tek bir millet olabilmektedir. Tüm ırklar eşit olduğu gibi tüm milletler de eşittir ve milletler ancak Millî dayanışma ile kendilerini yükseltebilirler (Bars, 2017, 45-46). Gökalp de Türk milletinin yükselmesinin Türkçülük ile gerçekleşeceğine inanmaktadır. Türk milletini daha yükseğe ve ileriye taşıyacak olan Türkçülük, gerçek hedefine üç aşamada ulaşabilir. Bunlar; Türkiyecilik, Oğuzculuk ve Turancılıktır (Gökalp, 2019, 24).

Türkçülüğün ilk aşaması olan Türkiyecilik gerçekleşikten sonra Türkiye, Azerbaycan, İran ve Harezm Türkmenleri yani Oğuz Türkleri birleşerek Oğuzculuk gerçekleştirilecektir. Daha sonra ise Oğuzlar, Tatarlar, Kırgızlar, Özbekler, Yakutlar gibi tüm Türk topluluklar bir araya getirilerek Turancılık gerçekleştirilecektir. Turan; dil, edebiyat ve kültürde birleşmedir (Gökalp, 2019, 21-25). Gökalp, tüm Türklerin ortak bir kültüre ve Yakutlar hariç hepsinin İslam’a mensup olmasını istemektedir. Her ne kadar mevcut durumda dilleri farklılaşmış olsa da aslı itibarıyla hepsi aynı dile ve kültüre sahiptirler. Bu

sebeple Türkler birbirini anlayabilmektedir (Hostler, 1957, 143; Güngör-Şahin, 2022).

Gökalp tarafından ortaya konulan bu görüşler her ne kadar salt kültürel (etnik ve dışlayıcı) ya da siyasi (bölgesel ve birleştirici) olarak itham edilse de onun bu fikri temelde yerel bir milliyetçilik algısıdır (Tokluoğlu, 2012, 122-137). Toplum içerisinde ulusal bilincin oluşmasının var olan akımları uzlaştırmak ve Türk ulusal kültürünü geliştirmek şeklinde iki adımda gerçekleştirileceğini ortaya koymuştur. Bunun için öncelikle Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserinde uzlaştırmanın nasıl yapılacağına değinmiş; Türkçülüğün Esasları adlı eserinde ise Türk kültürünün nasıl geliştirileceğine dair bir plan aktarmıştır (Kongar, 2019, 109).

***Türkçülüğün Esasları*⁵**

Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları adlı eseriyle Türk milletini yükseltecek olan Türkçülük düşüncesinin sistematüğini ortaya koymuştur (Gökalp, 2019, 13). Bu eser onun uzun yıllar boyunca savunduğu tüm görüşlerini içerisinde barındıran ana metin niteliğindedir. Gökalp'in, fikir hayatında ve yazılarında Türkçülük her zaman özel bir yere sahip olmuş hatta diğer pek çok düşüncesinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Gökalp, Türkçülük düşüncesinin yol haritasını "Türkçülüğün Programı" başlığıyla sekiz kısımda ele almıştır.

a. Lisanî Türkçülük: Gökalp'in üzerinde en çok durduğu kısımdır. Bu bölümde konuşma ve yazı dilindeki ikiliği eleştirmiştir. Türkiye'de var olan Osmanlı Lisanı ve İstanbul Lehçesinin birleştirilerek hem konuşmada hem de yazıda İstanbul Lehçesi kullanılması fikrini ortaya koymuştur. Gökalp'e göre Osmanlı lisanı olduğu sürece var olan Türk dili artık Millî lisan olarak kabul edilmelidir (Gökalp, 2019, 108-136).

b. Bedîî Türkçülük: Gökalp bu bölümde eski Türklerde sanat anlayış ve zevkinin çok yüksek olduğunu bu sebeple edebiyatın millileştirilmesinin çok yerinde bir karar olacağını savunmuştur. Şimdiye kadar Türk milleti tarafından ortaya koyulan ve dünyanın en güzel eserlerinden olan camiler, türbeler, köprüler, çeşmeler, nakışlar hatta masallar ve halk şiirleri Türklerin sanat zevkine delil niteliğindedir (Gökalp, 2019, 136-147).

c. Ahlâkî Türkçülük: Her milletin diğerlerinden daha iyi olduğu bir alan vardır. Türkler de her zaman ahlakta lider olmuşlardır. Türk tarihine bakıldığı zaman ahlaki davranışların kaynağı oldukları görülmektedir. Mağlup ettiği milletlerin kendi Millî ve dini değerlerini yaşaması için hak tanınması bunun

⁵ Çalışmanın bu bölümünde Türkçülüğün Esasları eseri genel çerçevesiyle aktarılabacaktır.

delillerindendir. Burada Türklerin sahip olduğu ahlaki davranışları incelenmiştir (Gökalp, 2019, 147-169).

d. Hukukî Türkçülük: Türk milletinin aslına ters olan tüm kanunlar kaldırılarak hürriyet, eşitlik ve adalet merkezli yeni kanunlar oluşturulmalıdır. Ayrıca yeni oluşturulan kanunlarda dini olan kanunlar da kaldırılarak laik bir şekilde kanunlar koyulmalıdır (Gökalp, 2019, 170-171).

e. Dinî Türkçülük: Bu bölümde Gökalp, bir anlamda dine dair düşüncelerini bir araya toplamıştır. Dini kitap ve faaliyetlerin neden Türkçeleştirilmesi gerektiğini burada yeniden açıklayarak uygulama haritasını ortaya koymuştur (Gökalp, 2019, 172-173).

f. İktisadî Türkçülük: Türklerin göçebe oldukları dönemde bile iktisada uzak olmadıklarını, tarihleri içerisinde önemli ticaret yollarına hükmettikleri dönemler olduğunu vurgulamaktadır. Bu sebeple Türkler sefaletle bir son vererek geçmişte olduğu gibi şimdi ve gelecekte de iktisadi rahatlığa erişmelidir. Bunun için de hedefleri memleketi büyük sanayiye ulaştırmak olmalıdır (Gökalp, 2019, 173-177).

g. Siyasî Türkçülük: Türkçülük her ne kadar salt siyasi bir fıkra olmasa da içerisinde siyaseti de bulundurmaktadır. Siyaset sahasında Türkçülük ve Halkçılık birlik olacak ve her Türk halkçı olarak siyaset yapacaktır. Her halkçı da hars sahasında Türkçü olacaktır. Yani Gökalp'e göre siyasette görevimiz halkçılık, harsta görevimiz Türkçülük olacaktır (Gökalp, 2019, 178-179).

h. Felsefî Türkçülük: İlim, objektif olduğu için beynelmileldir. O yüzden ilimde Türkçülük olmaz. Fakat felsefe içerisinde hem objektif hem subjektif yönler barındırdığı için beynelmilel değildir. Bu sebeple lisanda, ahlakta, iktisatta olduğu gibi onda da Türkçülük olabilir. Türk felsefesi diğer tüm milletlerin felsefelerinden daha gelişmiştir. Bunun en büyük göstergesi savaşlarda göstermiş oldukları başarılarıdır. Çünkü savaşların sonucunu belirleyen en önemli şey felsefedeki güçtür. Felsefi Türkçülük ise Türk halkındaki Millî felsefeyi yeniden canlandırmaktır (Gökalp, 2019, 180-182).

Gökalp ve Din Sosyolojisi

Gökalp'in din sosyolojisi hatta doğrudan sosyoloji alanına yaptığı katkılarda din hakkındaki görüşlerinin değişimi önemli bir rol oynamıştır. Bu sebeple öncelikle Gökalp'in din hakkındaki görüşlerine bakmak gerekmektedir.

Ziya Gökalp'in hayatı ve fikri gelişiminde dinin yerine bakıldığı zaman iki farklı dönem olduğu görülmektedir. Bunlar Diyarbakır ve Selanik dönemleridir (Keskin, 2003, 103). Diyarbakır döneminde babasının da etkisiyle Osmanlı milliyetçisi olan Gökalp, Selanik kongresinden sonraki dönemde Türkçülük fikrini benimsemiştir. Yaşadığı bu fikri değişimin nedenleri beş maddede

toparlanabilir. Bunlar, 1. Hem saltanat hem meşrutiyet devrini görmesi, 2. Farklı çevrelerdeki çeşitli insanlardan eğitim alması, 3. Yaşamış olduğu olaylar ve hayatındaki kişilerin fikirlerinin kendini etkilemiş olması, 4. Dini fikirleri değişmemiş olsa da içinde bulunduğu şartlardan dolayı uygulama alanı bulamaması, 5. Yaşadığı döneme uyma eğiliminde olmasıdır (Günay, 1992, 40; Işıkdöğün, 2022, 382-385; Kocaman, 2004, 33).

Birinci Dönem

Ziya Gökalp'in kaleme aldığı ilk şiirlerinde din önemli bir yer tutmuştur. Gökalp, düşünce ve davranışlarında aldığı dini eğitimin etkilerinin olduğunu vurgulamıştır. Hem Diyarbakır hem de Selanik döneminde yaşadığı zorluklarda dinin kendisine dayanak olması sayesinde mücadele edebilmiştir (Abdullah Tansel, 1962).⁶ Dini faaliyet ve pratiklerle ilgilenen Gökalp'in bu konuda en önemsedığı şey İslam'ın yenilenmesidir. Ona göre İslam içine sonradan eklenen unsurlardan arındırılarak asıl haline döndürülmelidir (Abdullah Tansel, 1989a, 100-101).

Diyarbakır döneminde Osmanlıcılık akımı etkisinde bulunan Gökalp, İslami ilimler alanında okumalar yaparak dini hassasiyetinin hissedildiği yazılar kaleme almıştır. Volkan gazetesinde yazdığı yazılardan birinde İslam'ın sosyal hayatı önemsedığını ve şekillendirdiğini çeşitli kavramlarla açıkladıktan sonra “Din-i İslam, Arapları bâdiye çadırlarında, Acemleri fesâd-ı ahlak mastabalarında, Türkleri bozkır yurtlarında buldu.” tespitinde bulunmuştur (Gökalp, 1976a, 113-115). Ona göre din, ahlak da dâhil olmak üzere bütün manevi değerleri kapsayan bir kıymettir ve insanları, hayvanlardan ayıran nokta da insanların din, ahlak, sanat gibi kıymetlere sahip olmasıdır (Gökalp, 1982a, 22, 1982b, 54). Gökalp, dinin ahlakı içerisinde barındırmasını “Dinin en çok kuvvet verdiği şey ahlaktır. Peygamberimiz, “Ben ahlakı itmam için gönderildim” buyuruyor.” sözleriyle desteklemiş ve dini olan her şeyin iyi olduğunu vurgulamıştır (Gökalp, 1982a, 22). Aynı zamanda dini emirleri yerine getirmesinde de asıl motivasyonunun Allah'a duyduğu sevgi ve muhabbet olduğunu “Benim dinim ne ümididir, ne korku, / Allahım'a sevdiğimden taparım! / Ne Cennet ne Cehennemden bir koku, / Almaksızın vazifemi yaparım” dizeleriyle ifade etmiştir (Abdullah Tansel, 1989a, 99).

Gökalp'e göre sadece bireylerle değil gruplarla da yakından ilgilenen din, toplumun manevi ihtiyaçlarındandır ve hem bireylere hem de gruplara şahsiyet kazandırır (Gökalp, 1982a, 24). Bu sebeple din, yalnız birey ile Allah arasında kalmayıp toplumu da şekillendirmektedir (Işıkdöğün, 2022, 389). Akla

⁶ Malta'da yaşadığı zor dönemde kızına yazdığı mektupta “Daima Allah'a sizin için yalvarıyorum” demesi buna bir örnektir (Abdullah Tansel, 1989b, 267).

ve örfe uymayan kuralları kabul etmeyen İslam dininin bu özelliği sayesinde tüm zamanlarda ve tüm topluluklarda uygulanabilir olduğunu vurgulayan Gökalp, bu sayede Avrupa'nın aksine bizde "ilim ve din çatışması" sorununun hemen çözüme kavuştuğunu vurgulamıştır. Ona göre "Biz müşterek bir dine sahip olan İslam cemaatından başka, bir de müşterek bir akla sahip bulunan milletlerarası bir medeniyet zümresine mensubuz. İslamiyet'in "ilim Çin'de bile olsa arayınız!" buyurması, bize aklın ve ilmin milletlerarası olduğunu gösterir. "Hikmet müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa almalıdır!" nassı da bu hakikati gösterir. Dindaşlık bizi bir İslam zümresine dahil ettiği gibi, ilimdaşlık da bizi bir medeniyet zümresine götürür." (Gökalp, 1997, 282-284).

Sosyal hayatın içerisinde bulunan değerlerin uyumu sayesinde meydana geldiğini ifade eden Gökalp, bu değerleri iktisadi-ilmi-estetik-ahlaki-dini şeklinde sıralayarak dini değerlerin tüm değerlerin üstünde ve kapsayıcı değer olduğunu ortaya koymuştur (Türkdoğan, 1998, 119). En üst değer olan din anlaşılmadığı için toplumsal geri kalmışlık yaşanmaktadır ve din özüne döndürülerek yenilenirse bu geri kalmışlıktan kurtulunabilir görüşünü benimseyen Gökalp, bu dönemde laiklikle ilgili hiçbir görüşe sahip değildir. Ancak fikri hayatının ikinci dönemi olan Selanik döneminde laiklik düşüncesi etkilerini göstermektedir (Keskin, 2003, 105).

İkinci Dönem

1909 yılında İttihat Terakki Cemiyeti'nin kongresi için Selanik'e giderek burada Batı'yı tanıma ve okuma fırsatı bulan Gökalp fikri olarak bir dönüşüm yaşamıştır (Keskin, 2003, 105). İlk dönemde yoğun olarak yaşadığı dini hassasiyetlerde bu dönemde azalma olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığının dinin özüne dönmesiyle çözülemeyeceğini fark ederek yeni çözüm yolları aramaya koyulmuştur. Ona göre Osmanlı Devleti içinde yaşadığı bu zorlu dönemden, merkezinde bulunan Türk unsurunun ortaya çıkarılmasıyla kurtulabilecektir. Bunu da "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" senteziyle yapabilecektir (Keskin, 2003, 116).

Türkleşmeyi; "Türk milletini yükseltme" (Gökalp, 2019, 13); milliyetçiliği ise; "Millet ne ırki, ne kavmi, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanca, dince, ahlakça ve sanatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan" (Gökalp, 2019, 19) kültürel milliyetçilik şeklinde tanımlayan Gökalp'e göre, en mukaddes şahıs Peygamber; en mukaddes kitap Kur'an; en mukaddes ma'bed Kabe; en güzel lisan ise Türkçe'dir (Kırzioğlu, 1977, 113-114). İslamlaşmayı, dini değerleri halk arasında canlandırmak; muasırlaşmayı ise Avrupa'nın bilgi ve tekniğine ulaşmak şeklinde tanımlayan Gökalp'e göre sınırları belirlenen bu üç akım beraber

uygulanarak Avrupa içerisinde bir İslam Türkçülüğü ortaya çıkartılabilir (Gökalp, 1976c, 11-12; Türkdöğän, 1983, 145-146). Bu bağlamda dönemindeki İslamcılar gibi o da İslam'ın özüne döndürülmesini savunmuş ancak dinin devlet işlerinden bağımsız olduğu laik bir model kurgulamıştır (Günay, 1989, 230-233).

Sosyoloji olarak Durkheim'in izinden giden Gökalp, onun kolektif şuuru tanrı yerine koyması noktasında bu fikirden ayrılmış ve kolektif şuurun bireye aktarılan dini, ahlaki, hukuki ideallerle oluştuğunu vurgulamıştır. Çünkü din insanlara kimlik kazandırarak şahsiyetli toplumlar meydana getirmekte ve bu şekilde toplumları şekillendirmektedir (Durkheim, 2020; K. Yavuz, 1977, 217). Millete kıyasla daha geniş ve etkili olan ümmet sayesinde farklı milletler bir araya gelerek birleşebilmiştir (Göksel, 1950, 20). Bu yönüyle de yine din, milletleri şekillendirmiştir.

Toplumların gelişmesinin İslam sayesinde gerçekleşebileceğini ancak medreselerdeki eğitim duraksamasının buna engel olduğunu vurgulayan Gökalp, İslam medreselerinin birleştirilerek iyileştirilmesini zorunlu görmüştür (Gökalp, 1976b, 83; Göksel, 1950, 21; Heyd, 1979, 83).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde din ve devlet işlerinin ayrılmasıyla ilgili çeşitli dergilerde pek çok düşünür yazılar kaleme almıştır. Gökalp de bunlardan birisidir (Gökalp, 1915; Hakkı, 1916a, 1916b; Sabit, 1915a, 1915b, 1915c, 1915d). Din noktasında Gökalp'in asıl önemseydiği konu modern toplumda dinin konumudur. Türk milliyetinin diğer unsurları gibi dini de detaylı olarak ilk kez Gökalp ele almıştır (Güngör, 1993, 50). Batı demokrasisini Türk toplumunda gerçekleştirebilmek için ilk iş din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini savunan Gökalp, bu görüşlerine eserlerinde çokça yer vermiştir (Gökalp, 1976d, 28,33). Ona göre Kur'an sadece dini konularla sınırlı kalmalı bunun dışındaki konularda anayasaya göre hükmedilmelidir. Çünkü dini cemaatin birliği Kur'an'a, milletin birliği ise anayasaya bağlıdır (Heyd, 1979, 105-107).

Din ve devlet arasındaki zararlı ilişkileri İslam'ın ilk dönemlerine kadar götüren Gökalp, bu sorunu çözmek için çeşitli öneriler geliştirmiştir. Bunlardan ilki akademik eğitim alanındaki medreselerin İstanbul Darülfunun'u ile birleştirilmesi önerisidir. Çünkü ona göre İslam medeniyeti medreselerdeki akli ve nakli bilimlerin çatışmasından dolayı çöküştür. Devletteki ikiliğe son vermek isteyen Gökalp, yine aynı şekilde şer'i ve nizami iki mahkemenin gereksiz olduğunu, Osmanlı'nın diğer devletlere göre dini açıdan geri kalmasına bunun sebep olduğunu söyleyerek Atatürk'ün medeni kanun fikrine zemin hazırlamıştır (Gökalp, 1915; Heyd, 1979, 107-108; Işıkdöğän, 2022, 393;

Ülken, 1992, 332). 1916-1917 yıllarında yayınlanan kararlar şer'i mahkemelerin önce yetkileri kısıtlanmış ardından ise Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır (H. Yavuz, 1988). Kısacası dinsel mahkemelerin yönetimi Adalet Bakanlığına, dini okulların yönetimi ise Millî Eğitim Bakanlığına devredilmiştir.

Türklerin İslama kuvvetli bir şekilde inanıp yaşamalarına rağmen hiçbir zaman fanatik ve yobaz duygularla bir dindarlık benimsemediklerini çünkü bu duyguların onlara yabancı olduğunu vurgulayan Gökalp, buradan hareketle dini milliyetçilik düşüncesini ortaya koymuştur. Dini kitaplar, ibadetler ve dualar Türkçe olduğu zaman Türk halkının anladığı bir dinden daha çok zevk alacağını iddia eden Gökalp, devletin bu yöndeki çalışmalarına bir anlamda fikir babalığı yapmıştır. Ona göre Türkçe dualarla, vaazlarla yapılan ibadetler zevkleri arttırmanın yanında halkı yabancı unsurlardan ayırarak terbiye edecektir (Gökalp, 2019, 37,172). Heyd, Gökalp'in nass ve örf çatışmasında örfün kabul edilmesi görüşüyle dinde reform hareketlerini başlattığını savunmuştur (Heyd, 1979, 101-103).

Sonuç olarak bu görüşleri çerçevesinde toplum mühendisi olarak değerlendirilebilecek Gökalp'in kurguladığı yeni toplumda din ve devlet işleri birbirinden tamamen ayrılmalı ve din sadece kendi alanı içerisinde kalmalıdır. Türkiye'nin modernleşmesi ve laikleşmesi için ortaya attığı bu görüşler Atatürk tarafından yapılan reformların toplumdaki temelini oluşturmuştur. Toplumun laikleşmesi düşüncesi 1923'te kaleme aldığı Türkçülüğün Esasları eserinde daha da netleşmiştir. İslamiyet'i modern sosyolojinin içerisinde sistematik olarak ele alan ilk din sosyoloğu Gökalp, Türk toplumunun da din algısını şekillendirmiş ve eserlerinde ortaya koyduğu laiklik ile ilgili düşünceler uzun süre boyunca Türkiye'de etkisini sürdürmüştür (Günay, 1989, 234-235; Keskin, 2003, 116-117).

Selanik sonrasında görüşleri zikredildiği şekilde değişen Türkiye Cumhuriyeti'nin manevi mimarı Ziya Gökalp, Batı'da ortaya çıkışına yakın bir zamanda Türk toplumunun yapısına uygun olan Millî sosyolojinin temellerini atmıştır. Sadece bununla kalmayarak lise ve üniversitelerde ders programlarına eklenerek okutulmasına öncülük etmiştir. Sosyolojiyle beraber din sosyolojisini de inşa eden Gökalp, sadece ülkemizde değil modern dönemde tüm İslam ülkelerinde bu işin öncüsü olmuştur. Din bilgileri ve sosyologların ortak çalışmaları sonucunda üretilecek bu bilime de "içtimai usul-ü fıkıh" adını vermiştir (Parla, 2009, 93). Din sosyolojisinin de müspet bir ilim olduğunu söyleyen Gökalp'in İstanbul Darülfünununda verdiği din sosyolojisi dersleri "İlm-i İctima-i Dini" adıyla basılmış ve yayınlanmıştır (Günay, 1992, 38). İslami kavramları Türkçeleştirmesinin yanında sosyolojik olarak da ele almış ve

Türkiye’de İslam’ın sosyolojik yorumuyla ilgili çalışmalar yapan ilk isim olmuştur. İslam’ı yalnız kavramlarıyla çalışma konusu yapmamış bunun yanında onun insanlar ve toplumlar üzerindeki maddi ve manevi etkilerini de araştırmıştır. Bu çalışmaları yaparken her zaman Türk toplumunun tarih ve kültürünü göz önünde tutarak Millî sosyoloji çizgisinden ayrılmamıştır (Kılıç, 2007, 130-140). Gökalp’e göre ilim beynelmilel olduğu için onda Türkçülük yapılamaz. Fakat felsefe içerisinde hem objektif hem de subjektif bir yön barındırır. Bundan dolayı onda Türkçülük yapılmasında bir sakınca görmemiştir ve Millî bir sosyoloji anlayışı geliştirmiştir (Gökalp, 2019, 180). Ancak bu Millî sosyolojiyi, sosyolojinin/din sosyolojisinin tüm alanlarına yaymamış ona genel sosyoloji ilmi içerisinde bir alan tahsis etmiştir.

Ziya Gökalp’in yaşamına ve fikirlerine bakıldığı zaman bunlar dışında yazdığı eserler, verdiği konferanslar ve yetiştirdiği öğrencilerle hem din sosyolojisi hem de Türkiye Cumhuriyeti üzerindeki etkileri sınırsızdır.

Sonuç

1876-1924 yılları arasında yaşayan Ziya Gökalp’in genel düşünce hayatı gibi sosyolojik fikirleri de Osmanlı Devleti’nin yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluşu ile ilgili şekillenmiştir. Bu geçiş döneminde yaşadığı sorunlar ve aldığı eğitimler fikirlerinde değişimlere yol açmıştır. Başlangıçta daha çok Osmanlılık ve İslamcılık çizgisinde olan Gökalp, zamanla Türkçülük çizgisine kaymış ve dine dair düşünceleri de bu çerçevede değişiklik göstermiştir. Her ne kadar bu iki dönemde görüşleri değişmiş olsa da o her zaman vatanına bağlı ve vatanını içerisinde bulunduğu sıkıntılardan kurtarmaya çalışan bir isim olmuştur.

Gökalp, gerek Türkiye’de sosyoloji kürsüsünü kurması gerek sosyoloji derslerini liseye sokması gerek Türkiye’de din sosyolojisini kurması açısından Türkiye’deki sosyolojinin kurucusudur. Bununla beraber sosyolojide geçen kavramların Türkçeleştirilmesine öncülük etmiştir. Tüm bunlara ek olarak kendi görüş ve eserleriyle sosyolojinin temelini oluşturmuş ve günümüzde bile görüşleri geçerliliğini korumuştur. Hem kendi fikirleri hem de onun görüşlerine yapılan eleştiriler Türkiye’de sosyolojinin temelini oluşturmaktadır. Ortaya koyduğu Türkçülük kavramı ise Türk milliyetçiliğinin ana kaynaklarından. Türkçülük kavramı Gökalp’in ortaya koyduklarının ötesinde diğer sosyologların da katıldığı veya eleştirdiği bir kavram olarak sosyoloji literatürünün kaynaklarının ortaya koyulmasına kaynaklık etmiştir. O ırkçılık temelli bir Türkçülük anlayışının aksine kültür ve terbiye merkezli bir Türkçülük tanımlaması yapmış ve Türk milletinin aslına dönüp kenetlenerek büyük ülkeye ulaşmasını arzulamıştır.

Ortaya atılan iddiaların aksine Gökalp, hiçbir zaman pozitivist olmamıştır. Onun ortaya attığı fikir ve tezlerde her zaman din var olmuştur. Tüm görüşlerinde olduğu gibi din noktasındaki görüşlerinde de Durkheim'dan etkilenecek dinin olması gerektiğini ama devlet işlerine karışmaması gerektiğini söylemiştir. Ona göre din Kur'an'la sınırlıdır devleti ise anayasa yönetmelidir.

Ziya Gökalp'ın şu sözleri ise Türk milletine yol haritası olacak niteliktedir, “Başka milletler, asri (çağdaş) medeniyete girmek için, mazilerinden uzaklaşmaya mecburdurlar. Hâlbuki, Türklerin asri (çağdaş) medeniyete girmeleri için, yalnız eski mazilerine dönüp bakmaları kâfidir.” (Gökalp, 2019, 165).

Ziya Gökalp'in Çalışmaları

Eserleri

Şaki İbrahim Destanı (1908); İlmi İctima Dersleri (Darülfünun Notları); İlmi İctima-ı Dini (Darülfünun Notları); İlmi İctima-ı Hukuki (1913); Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı? (1913); Kızıl Elma (1915); Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak (1918); Yeni Hayat (1918); Altın Işık (1923); Türkçülüğün Esasları (1923); Türk Töresi (1923); Doğru Yol (1923).

Vefatından Sonra Çıkanlar

Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler (1909 yılında yazmış ancak ölümünden sonra yayınlanmıştır); Türk Medeniyet Tarihi (1926); Ziya Gökalp Hayatı ve Malta Mektupları (1931); Çınaraltı (1939); Fırka Nedir? (1947); Ziya Gökalp Diyor Ki (1950); Ziya Gökalp Külliyyâtı I, Şiirler ve Halk Masalları (1952); Ziya Gökalp'in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları (1956); Ziya Gökalp'in Yazarlık Hayatı (1956); Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı 1894-1909 (1956); Ziya Gökalp (1962); Ziya Gökalp Külliyyâtı II, Limni ve Malta Mektupları (1965); Terbiye'nin Sosyal ve Kültürel Temelleri (1973); Makaleler I, Diyarbakır-Peyman-Volkan Gazetelerindeki Yazılar (1976); Malta Konferansları (1977); Makaleler III, Millî Tettebular Mecmuasındaki Makaleler (1977); Makaleler IV, İslam-İktisat-İctimaiyat-Halka Doğru Mecmualarında Çıkan Makaleler (1977); Makaleler IX, Yeni Gün-Yeni Türkiye-Cumhuriyet Gazetelerindeki Yazılar (1980); Makaleler V (1981); Makaleler VIII, Halka Doğru Mecmuasında Yayınlanan Yazılar (1981); Makaleler II (1982); Makaleler VII (1982); Felsefe Dersleri/Konferansları (2006).

Yayınlanmasında Öncülük Ettiği veya Yazılar Yayınladığı Dergiler ile Gazeteler

Dergiler, Genç Kalemler Mecmuası; Halka Doğru Mecmuası; Türk Yurdu; Türk Sözü; İslam Mecmuası; İktisadiyat Mecmuası; Millî Tettebbular Mecmuası; Harp Mecmuası; Darülfünun Mecmuası; Muallim Mecmuası; İctimaiyyat Mecmuası; Yeni Mecmua; Küçük Mecmua; Edebiyat Fakültesi Mecmuası; İlim, Fen, Felsefe Tettebbuatı Mecmuası; Şair Mecmuası; Yeni Hayat.

Gazeteler, Diyarbekir; Peyman; Yeni Türkiye; Rumeli; Yeni Gün; Hakimiyet-i Milliye; Donanma; Dicle; Cumhuriyet; Akşam; Tanin; Şura-yı Ümmet.

Kaynakça

- Altın, Hamza. “Ziya Gökalp’in Eğitim Tarihimiz Açısından Önemi”. *History Studies* 2/2 (2010), 493-509.
- Arslan Bilgin, Funda. “Ziya Gökalp ve Batı Algısı”. *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 4/1 (2020), 100-112.
- Aytaç, Ömer. “Türk Sosyolojisinde Bir Öncü İsim: Prens Sabahattin”. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/12 (2018), 75-120.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. “Ziya Gökalp”. *Sosyoloji Konferansları* 5 (1964), 1-7.
- Bars, Mehmet Emin. “Ziya Gökalp ve Türkçülük Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/2 (2017), 38-51.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1995.
- Çalen, Mehmet Kaan. “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp’e Göre Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuş Dönemi İçin Bir Dönemleştirme Teklifi”. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2019), 1-16.
- Çapcıoğlu, İhsan. “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arkaplan ve Yeni Gelişmeler”. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 1 (2009), 219-233.
- Ergün, Mustafa. *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları, 1996.
- Gökalp, Ziya. “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 1/2 (1917), 48-70.
- Gökalp, Ziya. “İttihat ve Terakki Kongresi Münasebetiyle (İslâmiyet ve Asrî Medeniyet)”. *İslâm Mecmuası* 5/51 (1917), 1016-1022.
- Gökalp, Ziya. “Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir? I”. *Makaleler VIII*. 75-77. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Ankara: Emel Matbaacılık, 1976.
- Göksel, Ali Nüzhet. *Ziya Gökalp Diyor ki*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1950.
- Göksel, Ali Nüzhet. *Ziya Gökalp: Hayatı, Sanatı, Eseri*. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1968.
- Göksel, Ali Nüzhet. *Ziya Gökalp’in Hayatı ve Malta Mektupları*. İstanbul: İkbâl Kütüphanesi, 1931.

- Gül, Osman Kubilay - Evcı, Nagihan. “Ziya Gökalp’in Türkçülüğün Esasları Adlı Eserinin Tarih Eğitimi Bağlamında Değerlendirilmesi”. *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi* 9/1 (2021), 84-100.
- Günay, Ünver. “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 1-3/1-6 (2009 2006), 7-46.
- Günay, Ünver. “Ziya Gökalp’in Sosyolojisi”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (1992), 37-50.
- Güngör Ergan, Nevin. “Ziya Gökalp ve Prens Sabahaddin’in Eğitim Konusundaki Görüşlerinin Karşılaştırılması”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/1-2 (1989), 39-48.
- Güngör, Erol. *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981.
- Güngör, Erol. *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1990.
- Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1995.
- Güngör, Özcan - Şahin, Bekir. “Social Ethics at Ziya Gökalp”. *Eastern and Western Ethicians: A Critical Comparison*. 249-273. Lyon: Livre De Lyon, 2022.
- Gürsoy, Şahin - Çapcıoğlu, İhsan. “Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 89-98.
- Heyd, Uriel. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. çev. Kadir Günay. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1979.
- Hostler, Charles Warren. *Turkism and the Soviets: The Turks of The World and Their Political Objectives*. London: George Allen & Unwin LTD, 1957.
- Kara, Bülent. “İlk Dönem Türk Sosyologların Türk Milliyetçilik Anlayışına Bakış Açısı”. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 3/1 (2018), 256-271.
- Karakaş, Mehmet. “Ziya Gökalp’e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11 (2008), 435-476.
- Kılıç, A. Faruk. “Ziya Gökalp’in Türk Din Sosyolojisi Geleneğine Katkıları”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/16 (2007), 123-141.
- Kocaman, Gülnur. *Ziya Gökalp’in Din Eğitimi ile İlgili Görüşlerinin Tespit ve Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2019.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*. Ankara: Kadim Yayınları, 2014.
- Okay, Yeliz. “Türkiye’de Sosyoloji Ders Kitaplarına Öncü Bir Örnek: Ahmed Midhat ve İlm-i İctimaya Ait Takrirler”. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 3 (2019), 117-125.
- Oral, Mustafa. “Çağdaşları Tarafından Ziya Gökalp’in Eleştirisi”. *Journal of Modern Turkish History Studies* 5/12 (2006), 21-34.
- Oyman, Nihat. “Türkiye’de Sosyolojik Yaklaşımlar ve Din Sosyolojisi: Ziya Gökalp ve Niyazi Berkes Örneği”. *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2020), 198-207.
- Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*. İstanbul: Deniz Yayınları, 2009.
- Sağlam, Serdar. “Ziya Gökalp (1876-1924)”. *Türkiye’de Sosyoloji (İsimler-Eserler)* I. ed. M. Çağatay Özdemir. 161-219. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2008.

- Sarıbay, Ali Yaşar. “Ziya Gökalp ve Türk Devrimi”. Sosyoloji Konferansları 14 (1976), 85-118.
- Şapolyo, Enver Behnan. Filozof Gök Alp. Ankara: Kitap Yazarlar Kooperatifi, 1933.
- Şapolyo, Enver Behnan. Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi. İstanbul: Güven Basımevi, 1943.
- Tanyu, Hikmet. Ziya Gökalp’in Kronolojisi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Tokluoğlu, Ceylan. “Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 28/84 (2012), 104-143.
- Tuncay, Hasan. Ziya Gökalp. İstanbul: Toker Yayınları, 1978.
- Tütengil, Cavit Orhan. Ziya Gökalp Üstüne Notlar. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1964.
- Tütengil, Cavit Orhan. “Ziya Gökalp Üzerine Notlar”. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi 2/10-11 (1955), 101-105.
- Ülken, Hilmi Ziya. Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.
- Yıldırım, Ayşe. “Ziya Gökalp’te Toplumsal Değişme: ‘Kültür-Uyarlık Tezi’”. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 5/9 (2013), 1-20.